

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Майстренко Владислав Сергійович

В. Майстренко

УДК 332.021.8:63(477)«19»

**СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА
В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ**

07.00.01- Історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Харків - 1997

716 00, 001
Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському державному університеті
Міністерства освіти України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Рябалка Іван Климентійович,
Харківський державний університет,
історичний факультет,
кафедра історії України.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, Марочко Василь Іванович, Інститут
історії України НАН України, провідний науковий співробітник
кандидат історичних наук, доцент Ксьонзенко Микола Іванович,
сектор історії України історичного факультету, Харківський
державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди.

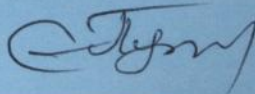
Провідна установа: Київський Національний університет ім. Тараса
Шевченка (кафедра історії Росії).

Захист відбудеться "23" січня 1998 р. о 16 ³⁰ год. на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д.02.02.08 в Харківському
державному університеті (адреса: 310077, м. Харків, пл. Свободи, 4,
ауд. IV-65).

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій
бібліотеці Харківського державного університету.

Автореферат розісланий "17" грудня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Пугач Є.П.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00739381 (V)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На початку ХХ ст. селянське господарство Російської імперії перебувало в стані гострої кризи. Панування общинної системи землекористування селян породило цілу низку проблем сільськогосподарського виробництва. Постійні общинні переділи земельних смуг серед селян, намагання дотримуватися принципів зрівняльного землекористування (*розподілення надільної землі серед селянських сімей відповідно кількості чоловіків у них, перемішування земельних наділів різної якості з метою зрівняти різні сім'ї*) призвели до того, що ініціативні селяни не мали жодних стимулів інтенсифікувати своє господарство - застосовувати добрива, покращені знаряддя праці, раціональні форми землекористування. В результаті, оброблювана селянами земля виснажувалася, врожайність падала, селянство біднішало. Вищевказані проблеми були характерними для Харківської губернії, яка була складовою частиною господарського комплексу Російської імперії. Для розв'язання кризової ситуації уряд царської Росії вирішив створити прошарок селян-власників своєї землі, які були б зацікавлені в інтенсифікації господарства, перебудові його на ринкових засадах. Тобто уряд хотів залучити приватний інтерес селянина до підняття продуктивності його господарства. Зараз, коли в Україні відбувається структурна перебудова економіки, переорієнтація всіх її галузей на ринкові умови господарювання, постала невідкладна потреба в докорінній перебудові аграрного сектору економіки України. Для успіху цієї перебудови корисно вивчити досвід проведення столипінських аграрних перетворень.

Об'єктом дослідження даної роботи є проведення аграрної реформи П.А.Столипіна в Харківській губернії.

Хронологічні рамки дослідження визначаються тим, що столипінська аграрна реформа розпочалася введенням в дію указу 9 листопада 1906 р. про вільний вихід кожного бажаного із селянської общини та закріплення ним у власність надільної землі. Припинили реформу 5 травня 1915 р., коли головний управляючий землевпорядкуванням і землеробством Росії О.В.Кривошеїн розіслав губернаторам циркулярного листа, де розпорядився припинити виділи з общини в зв'язку з війною. Це було підтверджено постановою Тимчасового уряду.

Територіальні рамки дослідження обмежуються територією Харківської губернії початку ХХ ст. Зараз частина цієї території не входить до складу сучасної Харківської області.

Методологічною основою дисертації є основні принципи історичного пізнання – об'єктивність та історизм.

Мета дослідження та його основні завдання визначені з урахуванням актуальності та ступеня наукової розробки теми. **Метою** роботи є всебічне висвітлення процесів реалізації століпінської аграрної реформи в Харківській губернії в 1906-1915 рр.

Виходячи з означеного, основними **завданнями** дослідження є:

- розглянути соціально-економічну ситуацію в сільському господарстві Харківської губернії на початку ХХ ст. та встановити причини аграрних перетворень;
- простежити процес руйнування селянської общини під час реформи;
- дослідити хід створення хутірських і відрубних селянських господарств і економічні зміни, які в них відбувалися;
- з'ясувати роль Селянського поземельного банку в проведенні аграрної реформи;
- здійснити аналіз переселенської політики уряду, яка набула особливих акцентів і завдань під час аграрної реформи.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що в ній вперше в історичній літературі:

- створено узагальнюючу працю з історії проведення століпінської аграрної реформи в Харківській губернії;
- уточнено загальну кількість селян, що вийшли з общини в Харківській губернії на протязі реформи;
- підраховано, скільки селянських господарств залишило общину в кожному з повітів Харківської губернії, і проаналізовано причини нерівномірної участі селян різних повітів у реформі;
- з'ясовано майновий стан селян, які виходили з общини, і встановлено, що здебільшого це були бідняки та середняки, оскільки багатії пристосували існуючу систему общинного землекористування для власного збагачення і не бажали ризикувати;
- визначено, що єдиної мети у селян, які виходили з общини, не було. Одні бажали просто закріпити надлишкову кількість землі, інші - продати закріплену землю і виїхати до Сибіру, третя група селян хотіли продати землю, бо вже давно переїхали до міста, четверта група селян закріплювала надільну землю з метою утворити відрубне або хутірське господарство;
- проаналізовано позитивні зрушення, які відбулися в селянських господарствах під впливом переходу до хутірського або відрубного господарювання;
- встановлено, що в основному селяни були не проти аграрної реформи. Конфлікти з місцевою адміністрацією виникали тоді, коли прямо зачіпалися інтереси селян, які залишалися в общині, або неправильно надіялася земля тим, хто вийшов з общини.

На захист виносяться такі положення.

1. Швидке руйнування селянської поземельної общини в Харківській губернії було викликано попереднім розвитком капіталістичних відносин в сільському господарстві. Здебільшого з общини виходили бідняки і середняки. Багатії активної участі в реформі не брали, бо розселення на хутори порушувало систему відносин всередині селянської общини, яку вони пристосували для власного збагачення.
2. Адміністративне втручання в процес індивідуалізації надільних земель було досить сильним, що приводило часто до несправедливого перерозподілу надільної землі. В результаті виникали конфлікти між селянами, що виходили з общини і тими, що в ній залишалися.
3. Селяни Харківської губернії відрізнялися надзвичайно міцними тенденціями до створення індивідуального селянського господарства. За числом утворених господарств вона посідала друге місце серед українських губерній, а 80% селян, що вийшли з общини, перейшли до відрубного або хутірського господарювання.
4. Динаміка організації хуторів і відрубів свідчила про те, що потенційні можливості аграрної реформи були далеко не вичерпані. З року в рік число створених індивідуальних господарств неухильно зростало. Лише перша світова війна перервала цей процес.
5. Землевпорядкування, що відбувалося в ході реформи на Харківщині, приносило користь й тим селянам, котрі залишалися в общині, оскільки землевпорядні комісії займалися покращенням землекористування і обцинних дворів. Причому в Харківській губернії ці два напрями роботи комісій – індивідуальне та обцинне землевпорядкування займали приблизно однакове місце, що було унікальним явищем для українських губерній.
6. В ході аграрної реформи почали організовуватися інтенсивні приватні селянські господарства, які вигідно відрізнялися від господарств селян-общинників. В новоорганізованих господарствах помітно скоротилося дальноземелля та черезсмужжя, відбувався процес переходу до більш раціональних видів сівозмін, регулярного застосування добрив, заміни застарілих знарядь праці більш доскональними. Це приводило до підвищення культури землеробства і зростання врожайності.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її фактичний матеріал і висновки можуть бути використані при читанні загальних курсів з історії України та Росії, спеціальних курсів з аграрної тематики, при підготовці краснавччих матеріалів, курсових та дипломних робіт.

Апробация роботи. Текст дисертації обговорювався на засіданнях кафедри історії України історичного факультету Харківського державного університету. Основні питання дослідження доповідалися на конференціях

товариства молодих істориків (1992, 1994, 1995рр.), на міжнародній конференції молодих істориків у Відні (Австрія) у 1996 р., на підсумковій науковій конференції викладачів історичного факультету ХДУ в 1996 р. Основний зміст роботи викладений автором у збірках матеріалів конференцій товариства молодих істориків та Віснику Харківського Університету.

Структура роботи. Виходячи із завдань дослідження, дисертація складається із вступу, п'ятих розділів, висновків, списку джерел і літератури (13 стор.). Викладена вона на сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ І РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У вступі обґрунтовано актуальність теми роботи, вказано об'єкт дослідження, його хронологічні й територіальні рамки, визначено мету і завдання роботи, наукову новизну та практичне значення, висвітлено методологічну базу дослідження, сформульовано основні положення, що виносяться на захист.

В першому розділі - «Огляд літератури та джерел» - розглядається стан наукової розробки теми дисертації. Вивчення проблематики, пов'язаної з проведенням аграрної реформи, відбувалося в трьох напрямках: 1) загальноросійські дослідження реалізації реформи; 2) дослідження в межах України; 3) вивчення проведення реформи на Харківщині.

До 1917 р. реформа привертала увагу економістів-знавців аграрного питання. Цінними у працях цього часу було те, що дослідники залучали до вивчення оригінальні джерела-опитування селян, котрі взяли участь в реформі. Проблемам проведення століпінської землевпорядної політики та пошуку інших можливих шляхів її здійснення присвячені праці А.А.Кауфмана, А.І.Чупрова, С.Прокоповича. Провідна думка цих праць полягала в тому, що перед тим, як вдатися до організації селянського індивідуального господарства уряду необхідно було наділити малоземельних селян додатковою кількістю землі (*оскільки тієї, що була в користуванні переважної більшості селян для утворення нормального хуторського готу відрубного господарства було недостатньо*), послабити податковий прес на селян і провести пропаганду покращених прийомів землеробства¹.

¹Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России.-М.,1908.-С.28,45,166; Чупрова А.И. По поводу указа 9 ноября 1906 года.-М.,1908.-С.42; Прокопович С. Аграрный кризис и мероприятия правительства.-М.,1912.-С.195,212.

Питання, пов'язані з руйнуванням селянської поземельної общини знайшли відображення в працях О.Є.Лосицького, О.В.Чернишова та І.В.Мозжухіна. На їх думку, швидке руйнування общини в чорноземних губерніях імперії, в тому числі в Харківській, було викликано попереднім інтенсивним розвитком капіталістичних відносин в селянському середовищі¹.

На думку В.І.Леніна, столипінська аграрна реформа не усунула феодальних пережитків, що перешкоджали продуктивному розвитку селянського господарства - кабали і відробітків. Оскільки існування поряд двох типів господарств - селянського і поміщицького - неодмінно приводило до того, що ці пережитки продовжували існувати. В.І.Ленін вважав реформу такою, що точно відображала справжній хід розвитку капіталізму при пануванні поміщиків. Проте підтримувати її, на думку В.І.Леніна, було не слід, бо вона могла зміцнити існуючий політичний лад. В майбутньому, зазначав Ленін, в разі перемоги демократичної революції і створення республіки, більшовики будуть домагатися скасування приватної власності на землю². Точка зору Леніна на проведення столипінської аграрної політики стала основною для радянської історіографії.

Комплексної роботи, яка висвітлила б реформу у всій її цілості, до 1917 р. так і не з'явилося. Дані по Харківській губернії в дореволюційних загальноросійських працях використовувалися лише як ілюстрації.

Після утворення радянської держави дослідження столипінської аграрної реформи у всесоюзному масштабі прийняло інший характер. З одного боку, на початку 20-х років розвиток індивідуального селянського господарства цікавив багатьох економістів. Тому досвід реформи вивчався неупереджено. З іншого боку, з'явилися праці, метою яких було довести, що аграрна політика радянської влади була єдиним і правильним курсом, що задовольнив потреби всього селянства. Для цього під готові схеми марксистсько-ленінської методології підганялися дані і робився висновок, що аграрна реформа зазнала краху в усіх її аспектах. До праць з неупередженим ставленням до реформи слід віднести працю Б.Д.Бруцкуса.

¹Лосицкий А.Е. Распадение общины.-СПб.,1912.; Чернышов И.В. Община после 9 ноября 1906 года.-Пг.,1917.-Ч.2.-С.8,138; Мозжухин И.В. Землеустройство в Богородицком уезде Тульской губернии.-М.,1917.-С.40-43,143.

²Ленін В.І. Перегляд аграрної програми робітничої партії//Повне зібрання творів-Т.12.-С.260-270; Його ж. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905-1907рр.//Повне зібрання творів-Т.16.-С.204,237; Його ж. Останній клапан // Повне зібрання творів. - Т.22. - С.18.

В ній автор намагався показати, що хоча уряд хотів в першу чергу врятувати інтереси дворянства, але дії уряду принесли користь мільйонам трудових господарств¹. Серед праць марксистсько-ленінського спрямування виділяються праці М.Карпова, О.П.Яхонтова та І.Літвінова. Важливим було те, що М.Карпов у своїй праці соціально-економічні результати реформи досліджував на основі даних Богодухівського повіту Харківської губернії².

Після Великої Вітчизняної війни, особливо в 60-80 рр. інтерес до сталинської аграрної реформи зростає. З'являється ціла низка праць, де реформа досліджувалася в межах європейської Росії. Такі вчені, як С.М.Дубровський, Л.Ф.Склярів, С.М.Сидельников, М.С.Симонова дослідили вузлові питання реалізації аграрної реформи і зробили висновки:

- руйнування селянської поземельної общини відбувалося виключно в інтересах сільської буржуазії;
- хуторів і відрубів було створено небагато і будь-якого прогресу в умовах ведення господарства в них не спостерігалось;
- аграрного питання реформа не вирішила, розв'язати його змогла лише народна революція;
- переселенська політика уряду переслідувала політичні цілі - виселення на окраїни найбільш небезпечних в революційному відношенні селян, зазнала краху, що відобразилося в стражданнях зворотніх та самовільних переселенців³.

Згадані праці залучили до наукового обігу багато нових, недосліджених джерел - документів з фондів МВС Росії, Ради Міністрів, губернаторів, листів і скарг селян, матеріалів по мобілізації землі. В цілому реформа висвітлювалася в негативних тонах, дані по Харківській губернії зустрічалися фрагментарно, без спеціального аналізу.

¹Бруцкус Б.Д. Аграрный вопрос и аграрная политика.-Пг.,1922.-С.14,26.

²Карпов Н.А. Аграрная политика Столыпина.-Л.,1925.-С.130; Яхонтов А.П.Переселение и колонизация.-Х.,1925.-С.48; Литвинов И. Столыпинщина.-Х.,1931.-С.74,80,83,89.

³Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа.-М.,1963.-С.230,306, 402,568; Склярів Л.Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы.-Л.,1962.-С.558; Симонова М.С. Мобилизация крестьянской надельной земли в период столыпинской аграрной реформы//Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР.-М.,1962.-С.398-399,428-433; Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма.-М.,1980.-С.285-286.

В новітній російській літературі другої половини 80-х - 90-х років на столипінську аграрну реформу існує кілька точок зору. Одна група істориків та економістів дає їй схвальну оцінку, вказуючи, що реформа була єдиним можливим виходом із тяжкого аграрного становища в Росії на поч. ХХ ст. До цієї групи відносяться такі вчені, як О.Глаголев, М.Румянцев, К.О.Кривошеїн¹. Дослідник І.В.Островський спробував дати реформі виважену оцінку, враховуючи позитивні та негативні сторони. На його думку, в економічному плані реформа була прогресивною, а в політичному намагалася врятувати дворянське землеволодіння. Ця обставина вносила в реформу протиріччя і обумовлювала недоліки в методах її реалізації². Історики П.М.Зирянов та А.Я.Аврех оцінювали реформу негативно. На думку П.М.Зирянова вона не врахувала вимог селянства, а тому й зазнала невдачі, оскільки не вдалося створити широкого прошарку дрібних власників і організувати переселення³. А.Я.Аврех вважав, що реформа зазнала краху через збереження поміщицького землеволодіння. Вада його для селян полягала не в створенні малоземелля, а в психологічному тиску поміщиків на селян, скоюванні їх ініціативи та прищеплюванні почуття другорядності⁴.

Виключно в межах України столипінська аграрна реформа розглядалася в кількох працях. В 30-40 рр. вийшли праці О.Погребінського та Ф.Є.Лося. Дані в них наводяться не лише по Україні взагалі, а й по окремих губерніях, в тому числі і по Харківщині. На думку О.Погребінського, Україна в економіці Російської імперії посідала специфічне місце, бо тут боротьба двох типів капіталізму в сільському господарстві не була затуманена феодалними пережитками і тому мало сенс вивчати хід реформи в межах України. Взагалі, у працях цього періоду недостатньо використані архівні матеріали, тому питання, пов'язані з утворенням хуторів та відрубів і руйнуванням общини розглянуті неповно⁵.

¹ Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги // Вопросы экономики.-1990-№10.-С.63-64; Глаголев А. Формирование экономической концепции П.А.Столыпина (1885-1905 гг.)//Там же.-С.56-63; Кривошеин К.А. А.В.Кривошеин. Судьба российского реформатора.-М.,1993.-С.89-91.

² Островский И.В. Столыпин и его время.-Новосибирск,1992.-С.75,87.

³ Зирянов П.Н. Крестьянская община Европейской России 1907-1914 гг.- М.,1992.

⁴ Аврех А.Я. Столыпин и судьбы реформ в России.-М.,1991.-С.90-91,93.

⁵ Погребінський О. Столипінська реформа на Україні.-Одеса,1931.-С.3-4, 52-53; Лось Ф.Є. Україна в роки столипінської реакції.-М.,1944.-С.87-94.

В 70-80 рр. вийшло кілька статей українських вчених В.Хоменка, М.А.Якименка та В.Курочкіна, присвячених проблемі переселення українських селян до східних районів імперії в роки аграрної реформи¹.

В 1996 році з'явилася стаття М.А.Якименка, де він розглянув реформу під незвичним кутом зору. Автор вважає, що аграрна реформа була найрішучим етапом становлення в Україні індивідуального селянського господарства від моменту скасування кріпацтва в 1861 р. В ході цього становлення помітну роль відігравав Селянський поземельний банк, за допомогою якого індивідуальне селянське господарство відкупило у поміщиків значну кількість землі і за рівнем життєздатності стало вищим за господарство поміщицьке².

До авторів, які спеціально займалися вивченням реалізації сталинської аграрної політики в Харківській губернії відносяться К.К.Шиян та Н.Л.Проскура. К.К.Шиян в своїй дисертації, написаній у 1946 р., розглянув хід проведення реформи та її соціально-економічні результати. Але в роботі відсутні підсумкові дані з приводу того, скільки селянських господарств залишило общину і закріпили надільну землю. Не з'ясовано питання про те, які саме селяни виходили з общини і з якою метою. Процес утворення хуторів і відрубівяк слід не досліджено, наведено лише їх число. Причиною цього стало те, що поза увагою дослідника залишилася ціла низка документів місцевого архіву та ЦДІА у Санкт-Петербурзі³.

В статтях дослідниці Н.Л.Проскури міститься аналіз процесів, породжених сталинською аграрною реформою в Харківській губернії – селянських переселень та соціально-економічних наслідків реформи. В цілому зазначено, що реформа зазнала краху⁴.

¹ Хоменко В. Українські переселенці на південному Уралі // Народна творчість та етнографія.-1971.-№1.-С.96-98; Якименко М.А. Організація переселення селян з України в роки сталинської аграрної реформи 1906-1913 рр. // УІЖ.-1974.-№7.-С.32-42; Курочкін О.В. Переселення українців до Казахстану (дожовтневий період)//Народна творчість та етнографія.-1984.-№5.-С.36-41.

² Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні//УІЖ.-1996.-№1.-С.3-14.

³ Шиян К.К. Стольпинская аграрная реформа в Харьковской губернии: Дис...канд.ист.наук.-Харьков,1946.

⁴ Проскура Н.Л. Соціально-економічні наслідки сталинської аграрної реформи в Харківській губернії // Питання історії народів СРСР.-Вип.13.-1972.-С.123-132; Ї ж. Переселення селян з Харківської губернії в роки сталинської аграрної реформи//УІЖ.-1973.-№6.-С.98-105.

Таким чином, більшість історичних праць розглядають проведення столипінської аграрної реформи в межах європейської частини Росії або українських губерній. Здійснення реформи на Харківщині належного висвітлення не набуло. До того ж майже всі дослідження ґрунтуються на застарілій методології.

Джерельна база дослідження різноманітна. Її склали:

- законодавчі акти, які утворювали юридичну базу реформи;
- опубліковані статистичні матеріали органів, що здійснювали реформу;
- архівні матеріали як місцевого, так і ЦДІА у Санкт-Петербурзі, де вказано кількість селян, що вийшли з общини, скарги селян на неправильні дії земських начальників та землевпорядних комісій, дані про хід селянських переселень та ін.;
- матеріали періодичних видань: журнали МВС Росії, харківські газети «Южный край», «Харьковские губернские ведомости», «Землеустройство и землепользование».

Джерельна база дослідження історії проведення столипінської аграрної реформи в Харківській губернії є цілком достатньою і достовірною.

Другий розділ - «Село Харківщини на початку ХХ ст.» - присвячений характеристиці Харківської губернії, зокрема стану землеволодіння та землекористування напередодні реформи. Територія Харківської губернії на початку ХХ ст. майже повністю складалася із земель, придатних для землеробства. Близько 80% населення було пов'язане з ним. Але техніка землеробства у селян була вкрай відсталою. Земля майже не удобрювалася, через що виснажувалася і селян часто спіткали голодні роки.

Селянське землеволодіння в Харківській губернії складалося з надільної і купленої землі. Основою його була надільна земля. Половина купленої селянами землі перебувала у їхній приватній власності, решта у власності товариств і общин. Це свідчило про значну втягнутість селянства у ринкові відносини. За розподілом надільних земель селянство губернії поділялося на кілька груп. Найбільшою була група малоземельних селян, що мали від 1 до 5 дес. землі (57,2%). Найбільше таких господарств було в західних та центральних повітах. Наділ понад 10 дес. на господарство мали лише 3,6% селянських дворів. Вони розташовувалися переважно в Старобільському та Куп'янському повітах. Решта 39,2% селянських господарств володіли наділом від 5 до 10 дес.

Малоземелля штовхало селян до оренди землі. Короткострокова оренда переважала особливо там, де селяни були найгірше забезпечені землею – в Сумському, Харківському і Охтирському повітах. За умовами оренди переважала оренда за гроші – близько 90% випадків. Це говорило

про те, що капіталізм міцно проникав у сферу орендних відносин. Такі форми оренди, як за відробітки або за частку одержаного врожаю зустрічалися дедалі рідше.

На Харківщині у селян переважала общинна форма землекористування. Нею було охоплено 93% всіх селянських дворів. Те, що на одне селянське господарство припадало в десятки разів менше землі ніж на одне поміщицьке, посилювало соціальну напругу.

Думки щодо аграрних перетворень в суспільстві були різними. Вони коливалися від пропозиції безкоштовного наділення селян поміщицькою землею до фундаментальної реорганізації селянського господарства на основі приватної власності селянина на землю.

Третій розділ – «Руйнування селянської поземельної общини і закріплення надільної землі селянами» - висвітлює процес виходу селян з общини і закріплення ними надільної землі у приватну власність. Уряд П.А.Столипіна шляхом законодавчих актів і енергійних заходів адміністративного характеру дав можливість кожному бажаньчому селянину вийти з общини та закріпити надільну землю в приватну власність. Це була перша стадія реформи, яка повинна була створити умови для організації селянами інтенсивних індивідуальних селянських господарств – хуторів та відрубів. Така реформа переслідувала два завдання – економічне і політичне. Економічне завдання полягало у формуванні продуктивного селянського господарства. Політичне завдання тісно перепліталось з економічним, оскільки передбачало утворення прошарку заможних селян, які б були лояльними до уряду і нейтралізували революційну пропаганду на селі.

Спеціальних завдань щодо проведення реформи в українських губерніях і зокрема Харківській уряд не висував. Але саме в цих місцевостях реформа відбувалася успішно. За роки реформи на Харківщині з общини вийшло 35% її колишніх членів, які закріпили за собою 23,3% общинної землі. Результативно руйнування общинної системи відбувалося в Зміївському, Куп'янському і Богодухівському повітах, де кількість землі на одне господарство давала змогу утворити індивідуальне господарство. Найнижчу активність у закріпленні надільних земель виявили селяни Сумського повіту. Тут у селян було дуже мало землі для організації індивідуального господарства, а наявність промислових підприємств створювала можливість для заробітку не лише в сільському господарстві.

Досить швидко руйнування общини було підготоване попереднім інтенсивним розвитком капіталізму в надрах селянського господарства. Проте процеси руйнування общини принесли неспокій в селянське середовище. Під час виходу селян з общини відбувався переділ надільної землі. Це породило велику кількість конфліктних ситуацій і спірних справ

між селянами і місцевою адміністрацією в тих випадках, коли остання не уважно ставилася до вимог та потреб селян.

Здебільшого з общини виходили бідняки і середняки. З усієї кількості селян, які вийшли з общини, багатіїв було 4-5%, в той час, як взагалі їхня частка серед селян складала 12-15%. Головними мотивами для виділення з общини селяни називали – продаж землі тими, хто вже давно залишив село і переїхав до міста або збирався переселитися до Сибіру; утримання надлишкової кількості землі; створення хутірського або відрубного господарства на надільній чи банківській землі.

Четвертий розділ - «Утворення хуторів та відрубів» - присвячено проблемам організації індивідуального селянського господарства. Створення хуторів і відрубів було головною метою столипінської аграрної політики. Обумовленість організації таких господарств витікала з того, що за общинного землекористування існували череззсмулля, дальноземелля, трипілля з примусовою сівозміною, які прирікали селянське господарство на екстенсивний шлях розвитку. Це вело до зниження продуктивності селянського господарства і його зuboжіння. Організація індивідуального селянського господарства усувала ці перешкоди і сприяла перетворенню селянина на ініціативного господаря землі, який був зацікавлений в результатах своєї праці. Індивідуальне селянське господарство утворювалося на закріпленій у приватну власність землі або на землі, купленої селянином у Селянського банку. За способом утворення такі господарства поділялися на хутори і відруби. В першому випадку садиба селянина переносилася на окрему ділянку землі, в другому випадку вся земля зводилася в одну ділянку, а садиба залишалася в селі. В Харківській губернії через проблеми водозабезпечення переважали відруби. Організацією хутірських і відрубних господарств займалися утворені в 1906 р. губернські та повітові землевпорядні комісії.

За роки реформи на Харківщині було утворено близько 80 тис. відрубних і хутірських господарств на надільних землях загальною площею 454983 дес. Хуторів на Харківщині було 5%, відрубів – 95%. Процес утворення одноосібних господарств в Харківській губернії проходив інтенсивно, число їх з року в рік зростало і лише перша світова війна перервала цей процес. В загальній масі селянських господарств хуторів і відрубів на Харківщині було 22%, по українських губерніях – 14,4%, по Росії – 10%. Найбільше відрубних господарств утворилося у Валківському повіті – 34% від загальної кількості по губернії. Найбільш забезпечені землею хутори і відруби утворювалися в південно-східних повітах губернії. Це обумовлювало активну участь селян цих повітів у реформі. Недостатня земельна забезпеченість селян у північно-західних повітах призвела до

того, що у Сумському і Лебединському повітах було найменше одноосібних господарств.

Столипінська аграрна реформа допомагала і тим господарствам, які залишилися в общині. Землевпорядні комісії здійснювали: розділ однопланних селищ, знищення черезсмулля із суміжними володіннями, розділ угідь спільного користування та ін. Цим зменшувалася заплутаність поземельних відносин в селянському середовищі та готувався ґрунт для переходу до індивідуального господарювання.

Активну роль у проведенні реформи відіграв Селянський поземельний банк. Банк шляхом пільгового продажу землі розширював землеволодіння хутірських і відрубних господарств. В ході реформи банк 98-99% проданої землі продав хуторами і відрубамі. В Харківській губернії таким чином було продано 90172 дес., що становило 14,4% всієї площі зайнятої під хуторами і відрубамі в губернії. У сфері посередницьких операцій банк теж перебудував свою діяльність з метою допомоги одноосібним селянським господарствам. Якщо до реформи одноосібні селяни не купували таким чином й 0,5% землі, то в 1915 р. ця цифра сягала 33%.

Надання селянам позик під заклад надільних земель займало незначне місце в позичковій діяльності банку. Ціни при купівлі селянами землі з фондів банку не були сталими, вони то зростали, то спадали. В середньому банківська десятина коштувала в Харківській губернії 170-180 крб. Ціни на землю на ринку були вищими – в середньому 240 крб. за дес. і постійно зростали. Тобто ціни на банківську землю були в руслі ринкової кон'юктури того часу. Хоча ця ціна була високою для селянина, але вона була реальною, а не завищеною. До того ж селянину при купівлі надавалася 90 або й 100% позика. Основними клієнтами банку були здебільшого мало- або безземельні селяни, які проте володіли достатньою кількістю худоби, тобто бідними вони не були. Скоріше за все то були трудові господарства, які відчувували значну кількість робочих рук на заробітки, або власники сільських крамниць та інших закладів.

Згідно даних про внесення платежів, становище клієнтів банку було нелегким. Та сума, яку селяни повинні були сплатити банку, зростала. Але сума, яку вони сплачували, з року в рік залишалася тією самою. Тому заборгованість селян зростала. В разі нещасних випадків селянин міг отримати пільги у сплаті боргу – відстрочку на рік або на три роки. У випадку стихійного лиха відстрочка могла бути повторена. За уставом банк міг продати землю несправного боржника на публічних торгах. Але вживав він таких заходів дуже рідко. Відомо, що в Харківській губернії в 1913 р. було продано лише дві земельні ділянки. Повідомлень про продаж землі з торгів за інші роки немає.

Внаслідок більш раціональної організації господарства значно скоротилося дальноземелля і черезсмузжя, що дало змогу більшій частині часу і енергії витратити не на переходи з одного поля на інше, а на покращений обробіток посівів. Позбавившись примусової об'єднаної сівозміни, індивідуальний господар переходив до більш досконалих систем сівозміни. Приватна власність на землю давала селянину можливість удобрювати свою ділянку, не боячись, що в разі об'єднаного переділу його праця дістанеться іншим. Із зростанням зацікавленості в результатах своєї праці селянин переходив на застосування більш досконалих знарядь праці, внаслідок чого підвищувалася культура землеробства. В результаті, в обстежених відрубних і хутірських господарствах Харківщини спостерігалось значне, в порівнянні з об'єднаними, підвищення врожайності основних культур – пшениці, жита, проса, ячменю, картоплі.

Селянство здебільшого було не проти аграрної реформи. Але у випадках, коли дії землевпорядних комісій порушували інтереси селян, які залишалися в об'єднанні, виникали конфлікти. Відбувалися вони в різних формах – скарги до Сенату, агітація серед односельців проти виділу з об'єднання, залякування відрубників погрозами і підпалюваннями, прямий опір землемірам. В таких виступах брали участь як багаті, так і бідні селяни. Найбільш трагічні випадки сталися в с.Міловій та с.Уди.

В п'ятому розділі - «Переселення селян з Харківської губернії в роки аграрної реформи» - розглядається спроба царського уряду зменшити аграрне перенаселення центральних губерній за рахунок переселень бажачих селян на східні окраїни імперії.

Головною причиною селянських переселень було малоземелля, яке було результатом екстенсивної хліборобської культури. Для підняття продуктивності селянське господарство вимагало додаткової кількості землі, яку можна було знайти на окраїнах держави. Здійсненням переселенської політики відало переселенське управління, яке під час реформи входило до складу головного управління земельних справ і землевпорядкування.

З Харківської губернії за час реформи переселилося 140857 чол., що становило 75% переселенців після 1861 р. Тобто реформа надала переселенню значного імпульсу, давши можливість селянам вільно продавати свої наділи на батьківщині. Найбільш інтенсивно переселення відбувалося в роки активного проведення аграрної реформи – 1908-1910 рр. За цей період з Харківської губернії виїхало більше половини всіх тих, що переселилися під час реформи. Але своєї мети – помітного розрідження аграрного перенаселення переселення не досягло. Кожного року реформи частка переселенців у загальній масі населення ледве сягала 1%. А на кожні 100 новонароджених селянських дітей в роки інтенсивного здійснення

реформи, припадало 50 переселенців. Найбільше число переселенців дали Старобільський, Куп'янський, Ізюмський та Зміївський повіти. Тут сільське господарство було єдиним джерелом прибутку для селян. І незважаючи на те, що в цих повітах були найвищі душеві наділи, селяни вважали себе малоземельними і бажали виїхати. Навпаки, в тих повітах, де забезпеченість землею була дуже низькою – в Харківському, Охтирському, Сумському, Лебединському та Богодухівському повітах, але існувала можливість заробити на підприємствах, селяни неохоче переселялися.

Переселенці з Харківщини здебільшого їхали до Акмолінської, Тургайської та Семипалатинської областей. Популярністю користувалася також Томська губернія, Амурська та Приморська області. До переселення вдавалися селяни, недостатньо забезпечені землею. 60% переселенців були або безземельними, або мали до 3 дес. землі на двір. Величина наділу у переселенців вдвічі-втричі була меншою, ніж в тих селян, що залишалися вдома. Гіршою була забезпеченість переселенців худобою. В середньому кожна переселенська сім'я мала в своєму складі 6 чоловік обох статей. Основною продуктивною частиною переселенської сім'ї були чоловіки і жінки в робочому віці (18-60 років) та підрастаюче покоління віком від 10 до 18 років.

Переселяючись на нові місця, переселенці потрапляли в незвичні для себе умови. Господарство в Сибіру та на Далекому Сході велося переважно екстенсивним шляхом, без застосування певної системи сівозміни та сівообігу і добрив. Переселенці не були власниками землі, а лише її утримувачами без права відчуження. Переселенці – харків'яни і на нових місцях здебільшого відтворювали общинне землекористування. Землі на двір у переселенців припадало 30-100 дес. замість 7-8 дес. вдома. Врожайність ланів у переселенців була вищою ніж вдома – в середньому пшениці і жита збирали 63-64 пуди з десятини. Хоча у кожному конкретному випадку все залежало від пристосованості господаря до нових умов та від погоди. Влаштування переселенців часто ставало випробуванням їхньої волі та характеру. На перших порах переселенцям доводилося жити в землянках, терпіти холод і голод та різні хвороби. Місцеві жителі часто неприязно ставилися до переселенців. Із 100 опитаних переселенців на питання про те, як вони влаштувалися, 19 чол. відповіли, що посередньо, 12-важко, 27 – добре, а 36 чол. влаштувалися погано. В результаті 48 чоловік сказали, що задоволені своїм становищем, а 49 були невдоволені і мріяли повернутися додому. З огляду на такі обставини, частина переселенців вдавалися до зворотнього переселення. Всього із селян, котрі виїхали з Харківщини під час реформи, 12,5% повернулися додому.

У **висновках** підведено основні підсумки дослідження і сформульовано загальні рекомендації.

Столипінська аграрна реформа стала важливою подією в соціально-економічному житті Російської імперії. В ході її проведення уряд країни намагався вирішити проблему підняття продуктивності селянського господарства за рахунок створення індивідуального селянського господарства на закріпленій у приватну власність чи купленій у Селянського банку та належним чином організованій (у хутір або відруб) землі. З другого боку уряд прагнув створити в такий спосіб прошарок селян – господарів власної землі, які були б незацікавлені у революційному поваленні існуючого ладу.

Харківська губернія відносилася до тих регіонів імперії, де реформа здійснювалася успішно. Не дивлячись на те, що до реформи на Харківщині обштинним землекористуванням було охоплено 93% селянських дворів за кілька років реформи обштинну залишило 35% її колишніх членів, більша частина яких утворила близько 80 тис. відрубних і хутірських господарств на надільній та банківській землі. Організація відрубних і хутірських господарств відбувалася інтенсивно, їхнє число зростало з року в рік і якби не перша світова війна, число індивідуальних селянських господарств було б вищим.

Обстеження утворених хутірських та відрубних господарств показало, що вони вигідно відрізнялися від обштинних господарств рівнем сільськогосподарської техніки і врожайністю.

Отже, столипінська аграрна реформа була кроком у перетворенні Російської імперії на буржуазну монархію. В ході її проведення уряд намагався вирішити земельне питання еволюційним шляхом, не руйнуючи поміщицьких господарств.

Сповна оцінити результати реформи неможливо, оскільки впровадженню перешкодила перша світова війна. Але досвід реформи доводить, що перетворення селянина на приватного власника землі є ефективним засобом покращення землеробської культури селянських господарств, а значить, і підвищення їх продуктивності.

Доцільним вбачається продовження дослідження реалізації столипінської аграрної політики в окремих регіонах України, а також створення узагальнюючої праці з цієї проблематики.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНИЙ У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА:

1. Здійснення столипінської аграрної реформи в Харківській губернії//Сборник докладов 44-й студенческой научной конференции исторического факультета ХГУ.-Х.,1992.-С.58-61 (0,2 др.арк.).
2. Участь Селянського поземельного банку у здійсненні столипінської аграрної реформи на Харківщині в 1906-1915 рр. //Материалы международной конференции молодых историков.-Х.,1994.-С.201-206 (0,3 др.арк.).
3. Економічна ситуація в аграрному секторі Російської імперії напередодні першої світової війни (на прикладі результатів столипінської аграрної реформи в Харківській губернії) //Европа в XX веке: путь от войны к миру: Материалы международной научной конференции, посвящается 50-летию окончания II мировой войны.-Х.,1995.-С.79-81 (0,25 др.арк.).
4. Переселення селян Харківської губернії до Сибіру в роки столипінської аграрної реформи//Вісник Харківського державного університету. - Х., 1997. - №396. - Вип.29. - С.79-85 (0,3 др.арк.).
5. Столипінська аграрна реформа на Харківщині та її результати//Там же. - С.88-98 (0,4 др.арк.).

Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01-історія України. Харківський державний університет, Харків, 1997.

Захищається дисертація, основні положення якої викладені в п'яти наукових роботах. В ній комплексно досліджується здійснення столипінської аграрної реформи на Харківщині. Ця реформа відіграла важливу роль в соціально-економічному житті всієї Російської імперії і Харківської губернії зокрема. В ході реформи уряд П.А.Столипіна намагався подолати кризу селянського господарства шляхом створення приватновласницьких селянських господарств – хуторів та відрубів. Селяни Харківської губернії досить активно брали участь у всіх етапах реформи – закріпленні общинної землі, організації хуторів та відрубів, переселеннях.

Ключові слова: общинне землекористування, хутори та відруби, переселення.

Майстренко В.С. Столыпинская аграрная реформа в Харьковской губернии.

Дисертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины. Харьковский государственный университет, Харьков, 1997.

Защищается диссертация, основные положения которой изложены в пяти научных работах. В ней комплексно исследуется проведение стольпинской аграрной реформы на Харьковщине. Эта реформа сыграла важную роль в социально-экономической жизни всей Российской империи и Харьковской губернии в частности. В ходе реформы правительство П.А. Столыпина пыталось преодолеть кризис крестьянского хозяйства путём образования частнособственнических крестьянских хозяйств - хуторов и отрубов. Крестьяне Харьковской губернии достаточно активно приняли участие во всех этапах реформы - укреплении общинной земли, организации хуторов и отрубов, переселении.

Ключевые слова: общинное землевладение, хутора и отруба, переселение.

Maystrenko V.S. The Stolypin's agrarian reform in Kharkiv region.

The thesis for scientific degree of candidate of historical science in the speciality 07.00.01 - the History of Ukraine, Kharkiv State University, Kharkiv, 1997.

The thesis, the principal proposition of which are stated in 5 scientific works, is defended. The carrying out of stolypin's agrarian reform is researched in it. This reform played a significant role in the socio-economic life the whole Russian empire and Kharkiv region particulaly. During of this reform the government of Stolypin tried to solve the crisis of peasant house hold with help of organisation of private farms. Peasantry of Kharkiv region took part active in every stages of reform - privatisation of community's land, organisation of individual farms, emigration.

Key words: community's land, individual farms, emigration.

ЦДА до друку 5.12.97 р.

Фонд № 55

№ документа 9.15

Розд. повелення № 20 т. 2

Тираж 100 прим.

Завдання № 2453

Підп. до друку 5.12.97 р.
Формат А5
Ум.-друк. арк. 0,75
Папір ксероажний 80 г/м²
Тираж 100 прим.
Замовлення № 2433

AB 39.247